

2. Духовний розвиток учнів на уроках історії [Електронний ресурс] / Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії. Режим доступу: <https://history.vn.ua/article1/xdtx6.html>
3. Державна національна програма "Освіта" Україна XXI століття. [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України – 1994. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>
4. Історія релігійних вірувань в Україні [Електронний ресурс] / Религиоведение.-1995- Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/relig/30072/>

REFERENCES

1. Sidanych I. L. Spiritual and moral upbringing of children in the history of pedagogy and the national school: monograph / I. L. Sidanich, O. P. Kishlashko. - K. : Dorado-Print, 2012. - 496 pp.
2. Spiritual development of students at the history lessons [Electronic resource] / Electronic library on the history of Ukraine and world history. Access mode: <https://history.vn.ua/article1/xdtx6.html>
3. The State National Program "Education" Ukraine XXI Century. [Electronic resource] / Ministry of Education and Science of Ukraine - 1994. - Mode of access: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>
4. The history of religious beliefs in Ukraine [Electronic resource] / Religious studies.-1995- Access mode: <http://en.osvita.ua/vnz/reports/relig/30072/>

УДК 930

Серга М.В.

Національний університет імені М.П. Драгоманова
(м.Київ)

КИЇВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР О. ДОНДУКОВ-КОРСАКОВ ТА УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛЕГЕНЦІЯ

У статті аналізується питання ставлення та взаємин вищого російського імперського чиновника київського, подільського та волинського генерал-губернатора князя О. Дондукова-Корсакова з представниками української національної інтелігенції, розкривається значення діяльності О. Дондукова-Корсакова для розвитку українського національного руху.

Ключові слова: О.Дондуков-Корсаков, чиновник, генерал-губернатор, український національний рух, інтелігенція.

Серга М.В.Киевский генерал-губернатор Дондуков-Корсаков и украинская национальная интеллигенция.

В статье анализируются взаимоотношения высшего российского имперского чиновника киевского, подольского и волинского генерал-губернатора князя А.Дондукова-Корсакова и представителей украинской национальной интеллигенции, раскрывается значение деятельности А.Дондукова-Корсакова для развития украинского национального движения.

Ключевые слова: А.Дондуков-Корсаков, чиновник, генерал-губернатор, украинское национальное движение, интеллигенция.

Serga M.V. Kiev Governor-General O. Dondukov-Korsakov and Ukrainian National Intelligentsia.

The article analyzes the issue of the attitude and relationship of the highest Russian imperial official of Kyiv, Podilsky and Volyn governor-general, Prince O. Dondukov-Korsakov with representatives of the Ukrainian national intelligentsia, reveals the significance of O. Dondukov-Korsakov's activity for the development of the Ukrainian national movement.

Key words: O.Dondukov-Korsakov, official, governor-general, Ukrainian national movement, intelligentsia.

Призначення на посаду генерал-губернатора дієвого сановника провідника урядової політики в національних регіонах імперії було стратегічним завданням центральної влади в Російській імперії. Тому дослідження взаємин окремих представників місцевого чиновницького апарату та української національної інтелігенції є досить актуальним у вивченні «українського питання» в Російській імперії.

У історичній науці діяльність О. Дондукова-Корсакова не полишалась поза увагою як радянських, так і сучасних істориків. Так, радянський історик В.Міяковський у статті «Ювілей цензурного акту 1876 року» (К., 1926) [1] розкриває питання участі генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова в організації діяльності Південно-Західного відділу Імперського Російського географічного товариства (ПЗВ ІРГТ), а також аналізує, посиляючись на записку Олександра Михайловича до Олександра II 1881 р. про «малоруський язик», погляди генерал-губернатора на проблему вживання української мови. Радянський історик Ф. Савченко у своїй монографії «Заборона українства 1876 р.» (К., 1930) [5] намагається оцінити роль київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова в створенні та діяльності ПЗВ ІРГТ. Монографія включила широкий корпус документів, які здебільшого публікувалися вперше, і з різним ступенем деталізації висвітлювали всі ключові аспекти «українського питання» в Російській імперії. Сучасний український історик В. Шандра у своїй статті «Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.)» (2006) [7] вперше в українській історіографії спробувала подати історико-соціологічний портрет генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, акцентувавши увагу на його адміністративній діяльності, при цьому поза її увагою полишилось питання взаємин останнього з

представниками української національної інтелігенції. Важливими для розкриття нашої теми є напрацювання доктора історичних наук, професора І. Коляди, який дослідив суспільно-політичну діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [1, 2]. Сучасний зарубіжний історик О. Міллер розглядає діяльність О.Дондукова-Корсакова у контексті російської імперської політики щодо «українського питання» [4].

Упродовж 1869-1878 рр. київським, подільським та волинським генерал-губернатором був князь О. Дондуков-Корсаков, період перебування якого на посаді у Києві співпав із часом впровадження, а головне реалізації, реформ Олександра II, спроби виробити нові засади політики центрального уряду щодо соціально-етнічних проблем українців після розгрому польського повстання 1863-1864 рр., в умовах радикалізації суспільних настроїв, наростанні революційного терору, пов'язаного з появою та розгортанням народницького руху в Наддніпрянській Україні. Саме О. Дондуков-Корсаков став тим імперським чиновником, що прагнув вирішувати «українське питання», пов'язуючи його з соціально-економічними та суспільно-політичними завданнями імперської влади в українських губерніях й одним з напрямків у цій сфері стали його взаємини з українською національною інтелігенцією.

О.Дондуков-Корсаков був прихильником проведення колонізаційної політики шляхом компромісів. Зокрема, це стосувалося відмови від формування місцевого управлінського апарату лише з російських чиновників. Київська інтелігенція відразу завважила делікатність О. Дондукова-Корсакова, неохайність до поліцейських заходів. Захоплення широкого загалу викликало й те, що син генерал-губернатора, незважаючи на князівський титул, після закінчення Університету св. Володимира шість місяців служив солдатом, чистячи коней на стайні [57, С.304]. Чиновники з особливих доручень, як і сам О. Дондуков-Корсаков, виїжджаючи «в губернії», виявляли порушення місцевими службовцями правил стягнення недоїмок з поземельного збору, факти вимагання грошей за видачу легітимізаційних паспортів, нейтралізуючи таким чином спалахи соціальної напруженості. Поїздки генерал-губернатора з перевірок мали раптовий характер, без офіційних церемоній, та й обіди, за які він сам платив, були скромними – «з чотирьох простих блюд». Така поведінка високого сановника сприяла зростанню лояльності та довіри до російської влади в найширших колах суспільства [6, с.304].

На Правобережній Україні О. Дондуков-Корсаков зіткнувся з проблемою взаємовідносин старої, польської нації, й нової, української. З метою її розв'язання він відмовився від жорсткого курсу свого попередника. Політика нового генерал-губернатора була більш гнучкою й виваженою, адже завдяки реформам Олександра II модернізувалася й сама імперія, зросійщення визначалося вже не тільки політичною, а й соціально-економічною політикою уряду [6, с.304].

О. Дондуков-Корсаков підтримував київську інтелігенцію, переважно громадівську, в питанні про створення Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ) і звернувся до голови товариства великого князя Костянтина Миколайовича з пропозицією відкрити його відділення в Києві. Взявши товариство під свою опіку, генерал-губернатор клопотався про урядову субсидію у розмірі 2 тис. руб. і сам виділив на його потреби 500 руб. При цьому генерал-губернатор консультувався не з авторитетним, поважного віку М. Юзефовичем, а молодими представниками громадівського руху етнографом П. Чубинським та істориком В. Антоновичем, якого, до речі, призначив головою відділення замість Г. Галагана, коли той пішов у відставку [6, с.310]. О. Дондуков-Корсаков ініціював також одноденний перепис населення Києва 2 березня 1874 р., що приніс громаді авторитет і популярність, відкривав Третій археологічний з'їзд, організований, зокрема, й членами громади того ж року.

О. Дондуков-Корсаков йшов на співпрацю з цією групою, повністю усвідомлюючи, як ми незабаром побачимо, українофільський характер їхніх переконань, але розраховуючи, тим не менше, знайти з цими людьми певний *modus vivendi*, зрозуміло, на своїх, а не на їхніх умовах. Генерал-губернатор сподівався – і, як свідчать проаналізовані нами тексти М. Драгоманова, не безпідставно – на те, що прагнення зберегти легальні організаційні можливості, які він надавав громадівцям, стане не менш важливим стримуючим чинником, ніж міркування власного благополуччя. О. Дондуков-Корсаков, безсумнівно, щиро прагнув виконати завдань отриманих від царя при вступі на посаду: «преследовать национальную цель окончательного объединения Юго-Западного края с великою семьею русскою». Але діяв він при цьому на свій страх і ризик, навіть не намагаючись знайти розуміння та схвалення своєї тактики у Петербурзі.

Варто відзначити, що існуюча до Емського указу в українському питанні ситуація давала урядові широкий простір для маневру. Він міг застосовувати окремі заборони і часткові репресивні заходи проти найбільш небезпечних, з його погляду, дій українофілів, заодно підтримуючи у хорошій формі того «внутрішнього цензора», ті самими українофілами накладені обмеження, до яких їх закликав М. Драгоманов. Але усе це було можливе тільки при збереженні достатньо значимих легальних можливостей для українофільської культурної діяльності, аби українофілам було що втрачати. Це дозволило б властям також контролювати українофільську активність і фінанси українофілів, тобто зберегти пріоритет Києва по відношенню до Львова. О. Дондуков-Корсаков, який навіть не був введений до урядової комісії, яка готувала текст Емського указу, не поспішав з його виконанням, а допоміг М. Драгоманову отримати закордонний паспорт, не наполягав на адміністративному засланні П. Чубинського, а, навпаки, підтримував пропозицію про те,

щоб залишити його в місті. На донесеннях місцевих губернаторів про вилучення з обігу української книги наклав резолюцію: «Не отвечать». Закриваючи місцеве відділення РГТ, він переконав Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії взяти на себе видання творів М. Максимовича, яке 1877 р. таки побачило світ. При цьому, як зазначає зарубіжний історик О. Міллер, О. Дондуков-Корсаков зовсім не збирався йти на серйозні поступки в українському питанні і готовий був лише допустити вживання української у першому класі початкової школи для пояснення незрозумілих російських слів. Тактика О. Дондукова-Корсакова передбачала відмову від орієнтації на французький варіант тотальної асиміляції, для якої в уряді не було ні сил, ні засобів, ні наполегливості й уміння, ні історичного часу [4, с. 117].

Будучи тимчасовим харківським генерал-губернатором (у 1880-1881 рр.), О. М. Дондуков-Корсаков, надіслав у С.-Петербург лист та прикріплену до нього «Записку о малороссийском языке». Це, мабуть, найбільш ґрунтовно підготовлений документ про українське питання з усіх коли-небудь написаних в бюрократичних структурах за царювання Олександра II [4, с. 218]. У своїй записці О. Дондуков-Корсаков визначає українське питання як «справа найбільшої державної ваги, неправильна постановка якого здатна викликати незліченні ускладнення в майбутньому у відношенні як до внутрішньої, так і до зовнішньої політики». Перша частина документа присвячена аналізу думок, висловлюваних на цей рахунок у пресі. Публікації самих українофілів О. Дондуков-Корсаков звинувачував в нещирості і недовірливості, що приховують прагнення, «несимпатичні навіть для більшості їх одноплемінників». Статті російських журналістів, «несвідомо вторять» українофілам, він вважав «відлунням того сентиментально-доктринерського лібералізму, який становить характеристичну рису російської столичної преси, так що відрізняє її навіть від самої ліберальної друку інших країн», ці «сентиментальні ліберали» не усвідомлюють, на думку О. Дондукова-Корсакова, реальних цілей українофільства і, боячись звинувачень у зраді абстрактній доктрині рівноправності, готові вимагати застосування єї безвідносно до умов часу і місця і нерідко всупереч традиційній історичній ідеї своєї держави» [4, с. 219]. Потім записка досить докладно і з хорошим знанням справи викладала історію розвитку українофільства. Дондуков-Корсаков починав її від «Основи», згадавши Костомарова, Білозерського та Куліша і спеціально зупинившись на розробленій останнім реформу правопису як засобі збільшення розходжень між малоросійським і російською мовами. Далі він переходив до КГО, про діяльність якого відгукувався вельми критично. Список активістів українофільства в 70-е відкривався іменами Драгоманова, Антоновича, Чубинського, Старицького, Лисенка і тривав цілу низку інших, менш відомих - ясно, що Дондуков-Корсаков пильно стежив за подіями. Дуже точно визначався «коло прозелітів» - середнє і дрібне дворянство, люди вільних професій, «з осіб, що стоять ближче до селянства» - поповичі і волосні писарі. Автор демонстрував і глибоке розуміння соціальних механізмів асиміляції, підкреслюючи її прискорення «з пожвавленням зносин та поліпшенням повідомлення з Великої Росією, проведенням залізниць і [...] введенням скорочених строків військової служби». «Посилити в народі згладжує вже, під впливом спільної історичної життя, навчання маси і чисто російського освіти вищих верств, усвідомлення своєї племінної та історичної відособленості з усіма подальшими як культурними, так і політичними наслідками», - так визначав Дондуков-Корсаков мета руху [4, с. 208]. Переходячи до розгляду вимог українофілів «з точки зору інтересів об'єднаної Росії», Дондуков-Корсаков визначав як центральне серед них прагнення до заміни російського малоросійським в початковій школі. Він дуже наполегливо підкреслював, що тут поступок робити не можна: «Таким чином здійснитись повне відокремлення літературне, і тоді буде пред'явлено підтримане вже всім грамотним людом вимога про введення малоросійського наріччя мовою викладання в гімназіях і вище». В той же час він пропонував дозволити використання малоросійського для пояснень незнайомих учням російських слів в першому класі, що «здатне цілком задовольнити людей, які не керованих упередженої думки».

О. Дондуков-Корсаков пропонував скасувати всі обмеження на сценічні вистави, виконання музичних творів і видання на малоросійською мовою, із застереженням про необхідність збереження в силі вимоги не вживати «кулішівки». Вирішувати церковну проповідь на малоросійському він вважав необов'язковим, вважаючи, що «самий стиль і схоластичне, чуже життя зміст проповідей становлять головну перешкоду до їх розуміння» одно великоросами і малоросами "незалежно від мови проповіді". Оскільки зміна цих умов «довго ще змусить себе чекати», «дозвіл проповіді на малоросійською мовою [...] не зробить чутливого впливу на успіх духовної просвіти маси», - вважав Дондуков-Корсаков і посилався при цьому на досвід батька Гречулевича, який читав в наприкінці 50-х - початку 60-х проповіді на малоросійському.

Наміри генерал-губернатора співпрацювати з українською національною інтелігенцією зумовлювалися наростанням радикальних політичних пристрастей та нелегальної боротьби народників. О. Дондуков-Корсаков був переконаний, що не слід вести політику, яка призвела б до переходу легальної організації українофілів в опозицію до влади. Без єдності з ними не вдалося б виконати наказ Олександра II, отриманий ним при призначенні на посаду: «Прагнути до здійснення національної мети - завершального об'єднання Південно-Західного краю з великою російською сім'єю» [4, с. 160]. Важливо зазначити, що служили українофіли в установах, покликаних протистояти польським впливам на Правобережній Україні, тож генерал-губернатор розраховував на співпрацю з ними. Однак українофілів уже не задовольняла відведена їм роль: йти у форпості антипольської політики. І. Я. Рудченко, один з поміркованих громадівців, у записці про місцеве

землеволодіння, яку він склав як чиновник із особливих доручень, давав зрозуміти, що вже час, паралізуючи «ворожі сили», звернути увагу на місцеве населення - співника російського уряду [4, с. 161].

Уряд, зваживши на інтелект О. Дондукова-Корсакова та на вміння знаходити спільну мову з місцевою інтелігенцією, яка перебирала на себе повноваження національної еліти, призначив його командувачем 13-го армійського корпусу в Болгарію, де він у 1878-1879 рр. як російський комісар запроваджував конституцію [7, с. 212].

Отже, постать російського чиновника О. Дондукова-Корсакова серед інших імператорських сановників в Україні виділяється своєю прогресивністю та певним усвідомленим необхідності проведення зваженої національної політики, яка б базувалась не на конфронтації та адміністративних обмеженнях щодо цілком справедливих очікувань і прагнень з боку українців, а необхідності пошуку відповідної викликам часу моделі співпраці імперської адміністрації краю з ними. Саме ж ставлення і діяльність О.Дондукова-Корсакова щодо українського національного питання й представників української національної інтелігенції проходило в імперському руслі з асиміляції краю та прилучення «малоросів» до «великоросів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Коляда, Ігор. «...Розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців»: (до 135-річчя заснування Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства) / І. Коляда, В. Милько // Історія в школі. – 2008. – № 1. – С. 6-12.
2. Коляда І. А. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / І. А. Коляда; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 43 с.
3. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – КиївДрук, 1926. 16 с.
4. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX века) / А.Миллер. – СПб, «Алетейя», 2000. - 260 с.
5. Савченко Ф. Я. Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. / Ф. Я. Савченко . Українська академія наук. – Харків; Київ : державне видавництво України, 1930. – 414 с.
6. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2005. – 427 с.
7. Шандра В.С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М.Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.) / В.С.Шандра // Проблеми історії України XIX-XX ст.. – 2006. – Вип. 6. – С.193-213.

REFERENCES

1. Kolyada, Igor. "... Rebuilding the national consciousness of many lethargic, oppressed Ukrainians": (to the 135th anniversary of the founding of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society) / I. Kolyada, V. Milko // History at school. - 2008. - No. 1. - P. 6-12.
2. Kolyada I. A. Social-political activity of the Ukrainian intelligentsia in the Russian Empire in the second half of the XIX - early XX centuries. : author's abstract. dis ... Dr. East. Sciences: 07.00.01 / I. A. Kolyada; Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University. state ped Un-t them. G. Skovoroda. " - Pereyaslav-Khmelnytsky, 2010. - 43 s.
3. Miyakovsky V. Anniversary of the censorship act of 1876 / V. Miyakovsky. - Kyivvdruk, 1926. - 16 p.
4. Miller A. "The Ukrainian Question" in the policy of the authorities and the fool of the public opinion (second half of the XIX century) / A. Miller. - St. Petersburg, "Ateleya", 2000. - 260 p.
5. Savchenko F. Ya. Prohibition of Ukraine in 1876: to the history of social movements in Ukraine in the 1860-1870s / F. Ya. Savchenko. Ukrainian Academy of Sciences. - Kharkiv; Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1930. - 414 pp.
6. Shandra VS Governor-General in Ukraine: XIX - beg. XX century / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. - K. : Institute of History of Ukraine, 2005. - 427 p.
7. Shandra VS Problems of Management of the Right Bank Ukraine: Kyiv Governor General for O. M. Dondukov-Korsakov (in 1869-1878) / VS Shandra // Problems of the History of Ukraine of the XIX-XX centuries. - 2006. - Вип. 6. - p.193-213.

УДК 930.2003

Андрусенко Я. В.

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ: «РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА УКРАЇНИ В ПОЛІТИЦІ КОРЕНІЗАЦІЇ 20-30-Х РР. XX СТ.»

В даній статті розглянута методика організації роботи студентів під час вивчення теми російська національна меншина України в політиці коренізації 20-30-х рр. XX ст. На основі раніше невідомих джерел було висвітлено особливості політики коренізації стосовно російської національної меншини України та розглянуто сучасні методи викладання даної теми у вищій школі.

Ключові слова: коренізація, російська національна меншина, національні райони, організація роботи студентів, практична робота.